

הערות בענייני מצות הקהל לפי שיטות רס"ג ורמב"ם

מאמר זה מוקדש לזכרו של מורי וידידי היקר
הרב פרופסור יעקב בלידשטיין זצ"ל,
שממנו למדתי הלכות מלכים שבמשנה תורה

א. מכון בן-צבי הוציא לאור בשנת תשע"ט את ספר המצוות לרב סעדיה גאון. התרגום לעברית הוא של הרב נסים סבתו, ואחיו הגדול הרב חיים סבתו כתב לו פירוש¹. לפנינו ספר שבו רס"ג מתאר את תר"ג המצוות לפי שיטתו, וגם ממיינן לעשרים ושישה פרקים לפי נושאים. נראה שלמיון זה יש חשיבות רבה להבנת תפיסתו לגבי מצוות שונות, והוא ראוי לעיון רב. במאמר זה נעסוק במה שנראה לנו כהשפעה משמעותית שהייתה למיונו של רס"ג על הבנתו של הרמב"ם במשנה תורה לגבי מצוה אחת, היא מצות הקהל.

נפתח בהערה, שאמנם היא פשוטה - ובכל זאת נראה שהיא בעלת חשיבות. מצות הקהל ממוקמת במנין המצוות של הרמב"ם בעשה טז, שנמצא בתוך יחידת מצוות העשה הראשונה (ראה את חיבורינו "פיקודי ישרים", הוצאת מכון מעליות, תש"ס), שרוב המצוות שבה ממוקמות בספר משנה תורה בספרי המדע ואהבה. ברם במשנה תורה הרמב"ם מביא מצוה זו בפרק האחרון (השלישי) של הלכות חגיגה שבספר קרבנות, כאשר שני הפרקים הקודמים עוסקים בדיני המצוות של חובת עלייה לרגל. הקדים אותו בזה רס"ג בספר המצוות שלו, שבו פרק כ (עמ' 183) נקרא "מצוות החגים", ושלוש המצוות הראשונות שרס"ג מונה שם הן: "עלייה לרגל שלוש פעמים בשנה..." (וראה שם את דברי ההסבר של הרב סבתו בפירושו), ומיד אחריהם כותב רס"ג:

והרביעית, חייב בצאת השנה השביעית לעלות לרגל בתחילת השנה השמינית הגברים והנשים והטף, כפי שאמר: 'הקהל את העם האנשים והנשים והטף'.

לפי רס"ג מצות הקהל שייכת לחובות העלייה ברגל, אלא, שלא כמו שלוש המצוות הראשונות שחלות בכל שנה, חובה זו חלה פעם בשבע שנים. נראה לומר שכמו שחובת העלייה לרגל היא חובת הפרט, שלגביה עוסקת הגמרא בתחילת מסכת

1 [לא מדובר על הפיוט של מניין המצוות של רס"ג שעליו כתב ריי"פ פערלא את ביאורו הגדול, אלא על חיבור חדש מכת"י - ספר המצוות (כתאב אלשראיע) לרב סעדיה גאון, מקור ותרגום, בעריכת הרבנים נסים וחיים סבתו ואייל פישלר (עי' מ"ש עליו ב'המעין' גיל' 232 [טבת תש"פ עמ' 130]. י"ק].

חגיגה בשאלה מי חייב במצוות אלו ומי פטור מהן, כך, לפי רס"ג, חובת מצות הקהל היא חובת הפרט לעלות לרגל "בצאת השנה השביעית", ואותה סוגיא במסכת חגיגה עוסקת במי חייב בה ומי פטור. נראה לומר שלמרות שהרמב"ם מתאר את המצוות בפרשיות העלייה לרגל באופן שונה, ומדגיש ששלוש המצוות מחייבות עלייה למקדש בכל הרגלים כדי להקריב את קרבנות הראייה, החגיגה והשמחה (עשה נב, נג, נד בספר המצוות ביחידה שעוסקת בקרבנות), הוא קיבל את דעתו של רס"ג שכמו שחובת עלייה לרגל להקריב את שלוש הקורבנות היא חובת כל יחיד שמצווה בכך, כך מצות הקהל כוללת בתוכה (לפחות כמרכיב אחד, ראה בהמשך) חובת הפרט של עלייה ברגל כדי להיות חלק מהקהל שיתקהל על ידי המצוה "להקהיל את העם". לכן הרמב"ם מביא מצוה זו במסגרת הלכות חגיגה. הרמב"ם כותב (שם, ג, א-ב):

מצוות עשה להקהיל את כל ישראל, אנשים נשים וטף, בכל מוצאי שמיטה **כשיעלו לרגל**, ולקרות באזניהם מן התורה פרשיות... כל הפטור מן הראייה פטור ממצות הקהל חוץ מן הנשים והטף והערל...

נראה לומר שעצם הבאת המצוה ודיניה בהלכות חגיגה, הזכרת העובדה שמצוה זו אמורה להתקיים "כשיעלו לרגל", והדיון במי חייב ומי פטור, כולן באות לבטא שהרמב"ם מקבל את גישתו של רס"ג כמרכיב אחד במצוה, אם כי לא היחיד, וגם לא המרכזי (וראה בענין זה את דברי רבינו במורה הנבוכים, ג, מו).

אין רס"ג מזכיר בהגדרת המצוה שלפנינו את עניין קריאת הפרשיות לפני העם, וכבר עמד על כך הרב סבתו בפירושו (עמ' 184). לפי רס"ג חובת הקריאה שייכת למצוות עשה אחרת, שהיא חובת המלך. רס"ג מקדיש את הפרק הבא בחיבורו (פרק כא) ל"חובות המלך", והוא מונה שם שבע מצוות, כאשר השנייה היא:

וציווהו לכתוב לעצמו עותק [...] שהוא יקראנו לעם בסוף השנה השביעית, כפי שאמר 'והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו'...

חובת הקריאה בפרשת הקהל, שעל פי המשנה מוטלת על המלך (ראה בהמשך), היא חלק מהמצוה המוטלת עליו בפרשת המלך לכתוב ספר תורה לעצמו (נדון בהרחבה בעניין הקריאה, ובתפקידו של המלך במצוה זו, בהמשך).

ב. נעניין בפרשת הקהל (דברים לא, י-ג):

ויצו משה **אותם** לאמר, מקץ שבע שנים במעד שנת השמיטה בחג הסוכות. בבוא כל ישראל לראות את פני ה' אלוקיך במקום אשר יבחר, **תקרא** את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם. **הקהל** את העם, האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך, למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה' אלוקיכם

ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת. ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו ליראה את ה' אלוהיכם כל הימים אשר אתם חיים על האדמה אשר אתם עוברים את הירדן שמה לרשתה.

יש לפנינו שני ציוויים: א. תקרא; ב. הקהל. שניהם באים בלשון יחיד, ולא ברור מתוכן הפרשה למי הם מכוונים. סוגיות הגמרא אינן עוסקות כלל בשאלה למי מכוון הציווי "הקהל", ברם לפי המשנה במסכת סוטה הציווי "תקרא" מכוון למלך. המשנה מתיחסת לאותן מצוות המתקיימות על ידי קריאת פרשיות מסויימות מן התורה, וממיינת אותן לשתי קבוצות, אלה "הנאמרות בכל לשון" ואלה הנאמרות "בלשון הקודש" בלבד. המשנה קובעת שאת "פרשת המלך" חייבים לקרוא בלשון הקודש, ואחר כך מסבירה מה היא "פרשת המלך":

פרשת המלך כיצד? מוצאי יום טוב ראשון של חג הסוכות... שנאמר 'מקץ שבע שנים'...

לכאורה היינו מצפים לראות דיון בגמרא או במדרשי ההלכה לגבי הקביעה שהמלך הוא הקורא במצוה שלפנינו, ברם אין כל דיון בקביעה זו בכל ספרות התנאים והאמוראים, והעניין נדון רק בראשונים ובאחרונים. כדי להדגים את רוחב הדעות נביא שלוש דוגמאות: א. ר"י בכור שור וחזקוני - כפי שהזכרנו פסוקים ז-ח מכוונים אל יהושע שעל פי מקורות חז"ל היה לו דין מלך, וגם הציווי "תקרא" מכוון אליו, ולדורות - למלך. ב. רלב"ג מביא בפירושו לתורה שהתועלת הי"ג בפרשת וילך הוא "מצוה כי שישמעו וילמדו ליראה את ה' יתעלה, ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת... ולפי שראינו שהמלך מצווה לקרוא בו כל ימי חייו לזה התכלית בעינו". המלך מצווה לכתוב לעצמו ספר תורה ולקרוא בו כל ימיו "למען ילמד ליראה את ה' אלוהיו, לשמור את כל דברי התורה הזאת". מהדמיון בלשון התורה בתיאור מטרות שתי הקריאות לומד הרלב"ג שהמלך הוא הקורא במצות הקהל. נראה לומר שמקור זה משתלב היטב עם דברי רס"ג שחובת הקריאה על המלך היא פרט במצוה המיוחדת עליו לכתוב ספר תורה. ג. מנחת חינוך - אין מקור בתורה, ולפנינו הלכה למשה מסיני. נדון בהמשך בגישת הרמב"ם לדין זה שהמלך הוא הקורא.

ג. העיר רס"ג בפירושו לתורה: "תקרא... באזניהם" - כדי שישמעוהו. 'הקהל' - בכך שתקהיל את העם". נראה שכוונתו היא שהתורה הביאה את שני הציוויים בסדר הפוך. פירוש הדברים הוא שמטרת "הקהל" היא כדי ש"תקרא" והם ישמעו את התורה. נראה לומר שכוונת הערתו היא שלא רק שמטרת "הקהל" היא "תקרא", אלא גם שלציווי "הקהל" ולציווי "תקרא" יש אותו מצוּנה - המלך. נממק טיעון זה.

המצוה השביעית שמונה רס"ג (שהיא גם האחרונה) בפרק על חובות המלך היא:

ונקבע שיהיו לעם חצוצרות שיתקעו בהן ואז יאספו, כפי שאמר בפרשת 'עשה לך שתי חצוצרות כסף' עד סוף הפסקה.

נראה לומר שבעצם הבאת דיני פרשה זו בפרק שלפנינו קובע רס"ג שחובת איסוק העם למטרות השונות המתוארות בפסוקים א-ז שבפרשה מוטלת על המלך. פסוקים אלו מתייחסים לאסיפת העם במדבר לשלוש מטרות: א. למקרא העדה - מפרש רש"י: כשתרצה לדבר עם הסנהדרין ולשאר העם. אסיפה זו התקיימה בפתח אהל מועד. ב. למסע את המחנות. ג. למקרא הנשיאים. הפרשה מתארת את נוהלי הקולות שנקבעו לאספות למטרות השונות: למקרא הנשיאים תוקעים בחצוצרה אחת בלבד (פסוק ד), למסע המחנות תוקעים תרועות (פסוקי ה-ו), ולמקרא העדה תוקעים תקיעות בלי תרועות (פסוק ז). בהמשך הפרשה יש שני ציוויים לדורות: א. חובת התרועה בחצוצרות בעת צרה (פסוק ט). ב. חובת התקיעה על הקרבנות בימי שמחה (פסוק י), שבהם אין החצוצרות משמשות לאיסוף אנשים אלא למטרות אחרות לגמרי (ראה את דברינו בעניין זה בחיבור: "משפטי אמת", הוצאת מכון מעליות, תשע"ב). כנראה שרס"ג סובר שהפרשה הזאת מצוה את משה רבינו לאסוף את האנשים על ידי השימוש בחצוצרות בתפקידו כמלך, ולכן מסיק שהחובה להפעיל את החצוצרות (לא עצם מעשה התקיעות) במצבים השונים המתוארים בפרשה מוטלת על המלך. נראה לומר שיש ראייה ברורה לכך מפירושו של רס"ג לדברי הכתוב "ויהי בישראל מלך בהתאסף ראשי עם, יחד שבטי ישראל" (דברים לג, ה). כותב רס"ג: "והיה מלך (הכוונה למשה רבינו, כפי שהעיר הגר"י קאפח בהערותיו לתרגומו) בישראל כשהיו מתקבצים אליו ראשיהם ושאר שבטיהם". קיבוץ ראשיהם הוא מקרא הנשיאים וקיבוץ שאר השבטים הוא מקרא העדה, ובמצבים אלו היה משה רבינו משמש כ"מלך בישראל".

הכתוב לגבי התקיעות למקרא העדה (פסוק ז) משתמש בביטוי "ובהקהיל את הקהל" במקום הביטוי "למקרא העדה": **"ובהקהיל את הקהל** תתקעו ולא תריעו", והרלב"ג בפירושו לתורה מפרש שפסוק זה כולל גם את מצות הקהל. הפסוק שלאחריו, "ובני אהרן הכהנים יתקעו בחצוצרות והיו לכם לחקת עולם לדורותיכם", קובע הלכה לגבי החובה לתקוע בחצוצרות בעת צרה ובעת שמחה, לעומת התקיעה להקהיל את הקהל שיש לה ביטוי גם לדורות במצות הקהל:

רוצה לומר כי במה שימשו החצוצרות שיהיה לחוקת עולם לדורות, והם הדברים הנזכרים אחר זה, צריך לדקדק שיהיו התוקעים בני אהרן הכהנים, רוצה לומר הראויים לשמש לכהונה, פרט לבעלי מומין. ואולם בדברים הקודמים, שהם למקרא ולמסע, לא דקדקה התורה מי יהיה התוקע. **ומזה המקום דקדקו שיהיה מותר להקהיל את העם לפרשת הקהל לתקוע בחצוצרות כהן בעל מום.**

ועל פי גישה זו ניתן להסיק שגם הצווי "להקהיל את כל ישראל" (על פי ניסוחו של הרמב"ם במשנה תורה) במצוות הקהל, מופנה למלך. הרי הקהלה זו, גם היא מתקיימת על ידי חצוצרות. הרמב"ם פוסק על פי הירושלמי במסכת מגילה (חגיגה, ג, ה): "כיצד הוא קורא? תוקעין בחצוצרות בכל ירושלים כדי להקהיל את העם..." ועולה כאן שאלה טבעית: האם התקיעה בחצוצרות היא אמצעי טכני לאסוף את האנשים או האם לפנינו הלכה שהיא חלק מתהליך קיום המצוה? הרמב"ם מסיים את דיני המצוה בפרק שלפנינו בהלכה הבאה (ה"ז): "יום הקהל שחל להיות בשבת, מאחרין אותו לאחר השבת מפני תקיעת החצוצרות והתחינות שאינן דוחין את השבת". ברור מהלכה זו, שגם מקורה באותה סוגיא בירושלמי במסכת מגילה, שהתקיעה בחצוצרות היא חלק משמעותי ממצוות הקהל, ובשבת, שבו לא ניתן לתקוע, דוחים את המצוה לאחר השבת. לכן, ככל חובת איסוף העם המתקיימת על ידי תקיעה בחצוצרות החובה "להקהיל" מוטלת על המלך. נראה שגם הצווי אל משה להקהיל את כל ישראל לפני מתן תורה, "הקהל לי את העם ואשמיעם את דברי אשר ילמדון ליראה אותי כל הימים אשר הם חיים על האדמה (דברים ד, י)" מופנה אליו בתפקידו כמלך.

ד. הרמב"ם כותב בהלכות חגיגה (ג, א) שבמצוות הקהל קוראים "באזניהם מן התורה פרשיות שהן מזרזות אותם במצות ומחזקות ידיהם בדת האמת", זוהו על פי דברי הכתוב בפרשה: "ויראו את ה' א-להיכם" - לחזק את ידיהם בדת האמת, "ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת" - לזרז אותם במצוות. אכן הפרשיות מספר דברים הנקראות על ידי המלך, כפי שמובאות במשנה תורה על פי המשנה במסכת סוטה, כמו פרשת "שמע ישראל" ו"והיה אם שמוע" וכו' מתאימות לשתי מטרות אלו. ברם הצווי הוא "להקהיל את כל ישראל, אנשים ונשים וטף", או על פי הניסוח בספר המצוות (עשה טז) על פי תירגומו של הרב קאפח זצ"ל), "שיקהל הקהל בכללותו". הרמב"ם רואה בקריאה לפני "כל ישראל" יסוד מהותי במצוה שלפנינו. תוצאה של קריאה ל"כל ישראל" היא שיהיו בתוכם כאלה שלא יוכלו לשמוע וללמוד מעצם הקריאה. לפי רס"ג הפסוק האחרון שבפרשה מתחסם בדיוק לענין זה. רס"ג מפרש:

'בניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו' - אפילו בניהם שאינם יודעים את השפה ישמעו ולמדו.

נראה לומר שפסוק זה, כפי שפירשו רס"ג, משמש את הרמב"ם כבסיס לתיאור מהותה של מצוה זו. בהמשך הפרק מביא הרמב"ם את הדין שבמשנה שהזכרנו לעיל (ה"ה): "הקריאה והברכות בלשון הקודש, שנ' 'תקרא את התורה הזאת' - בלשונה". כבר העיר "תורה תמימה" שלא מצאו מקור לדרשה שהביא רבינו, ואולי הוא הבין

שזה פשוטו של מקרא. על כל פנים, לדין זה יש חשיבות מיוחדת עבור הרמב"ם בהבנת מהותה של "הקהל". על פי פירוש של רס"ג שהזכרנו, כותב רבינו בהמשך דבריו בה"ה (יש כמה גירסאות לגבי איפה שה"ה מסתיימת וה"ו מתחילה. נראה לי שהגירסה במהדורת פרנקל מתאימה במיוחד להבנת הענין.):

אף על פי שיש שם **לועזות** (בלשון רס"ג "אינם יודעים את השפה") וגרים שאינם מכירים, חייבין להכין לבם ולהקשיב אזנם לשמוע באימה ויראה וגילה ברעדה (בלשון הכתוב: "ישמעו ולמדו ליראה את ה' א-להיכם ...")
כיום שנתנה בו בסיני.

הרמב"ם מחדש שעצם העובדה שהתורה מחייבת בקריאה בלשון הקודש, ומזכירה במפורש שיהיו נוכחים שאינם מבינים את תוכן הקריאה, וגם מתארת איך הם משתתפים בקיום המצוה, מחייבת לפרש שלפנינו מצוה שיש בקיומה לא רק שמיעה ולימוד על פי תוכן הפרשיות הנקראות אלא גם שמיעה ולימוד על ידי חוויה, והחוויה המתאימה לתיאור שבכתוב, **המחייבת את נוכחות כל ישראל**, היא החוויה שעברו אותו כל ישראל במעמד הר סיני- "כיום שנתנה בו בסיני". אלא שהרמב"ם הולך עוד צעד. אחרי שקבע שיש במצווה קיום של חוויה הוא מחדש שחובת החוויה איננה רק לאלה שאינם מבינים את תוכן הקריאה אלא חובת כולם, וכאן ברור מדבריו שהרמב"ם משווה בין חובת החוויה שבמצווה זו לחובת החוויה במצוות סיפור יציאת מצרים: כל אחד חייב להראות את עצמו כאילו היא יצא ממצרים, שגם היא מחייבת את הלא מבינים וגם את אלה שמבינים היטב (ה"ו):

"אפילו חכמים גדולים שיודעים את כל התורה כולה, חייבין לשמוע בכוונה גדולה יתרה. ומי שאינו יכול לשמוע מכוון לבו לקריאה זו, שלא קבעה הכתוב אלא לחזק את דת האמת, ויראה עצמו כאילו עתה נצטווה בה, ומפי הגבורה שומעם..."

נראה לומר שהרמב"ם משווה בין דברי הכתוב בפרשה שלפנינו ובתיאור מעמד הר סיני בפרשת ואתחנן (דברים ד, י): "יום אשר עמדת לפני ה' א-להיך בחרב באמר ה' אלי: הקהל לי את העם ואשמיעם את דברי, אשר ילמדון ליראה אתי כל הימים אשר הם חיים על האדמה ואת בניהם ילמדון" ומסקנתו היא שהחוויה הפנימית הדרושה במצוה שלפנינו היא החוויה של מעמד הר סיני. ועוד, נראה שעל פי הבנה זו הצמיד רבינו בספר המצוות את מצות הקהל למצות כתיבת ספר תורה, שהרי לגבי מצות כתיבת ספר תורה כתב הרמב"ם (הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ז, א): "...ואם כתבו בידו הרי זה כאילו קיבלו מסיני". ענין חווית קבלת התורה בסיני משותף לשת המצוות, ולכן ראוי להצמידם במנין המצוות.

ה. הרמב"ם מסיים את הלכה זו במשפט: "שהמלך שליח הוא להשמיע דברי הא-
ל". פשטות כוונתו היא שמשפט זה בא להשלים את המשפט הקודם "ומפי הגבורה
שומעם". קריאת המלך היא בשליחות הקב"ה ולכן זה יכול להיחשב כשמיעה מפי
הגבורה. אלא שאולי יש גם כוונה נוספת. במשפט זה מנמק רבינו את קביעת המשנה
שהמלך הוא הקורא. המלך הוא הקורא מפני שהוא המחליף לדורות של "השליח"-
משה רבינו, לתפקיד השמעת "דברי הא-ל". עניין זה דורש בירור.

נעיין בדברי רבינו בהגדרת מצות מינוי המלך בספר המצוות (עשה קעג):

שנצטוינו למנות מלך מישראל שיאחד את דברותינו (=מנהיגותנו) וינהיג
את כולנו... ובא הפירוש כי אומרו 'שום תשים עליך מלך' - שתהא אימתו
עליך, שתהיה דעתנו עליו שהוא בתכלית הכבוד והגדולה והרוממות שאין
למעלה ממנו, **עד שתהיה מעלתו בעינינו גדולה ממעלת נביא משאר הנביאים**
שבדורו. ובפירוש אמרו: מלך קודם לנביא.

במצוה למנות מלך עומדת לפנינו הדמות של מלך ישראל הראשון, הוא משה
רבינו. אמנם מעלת משה רבינו גדולה "ממעלת נביא משאר הנביאים" לאורך כל
הדורות, ברם המלך הוא הדמות המובילה שבדורו ולכן הוא המתאים ביותר לשמש
שליח "להשמיע דברי הא-ל". ועוד, הרמב"ם מתאר את תפקידי המלך בסוף הפרק
הרביעי של הלכות מלכים (הל' י):

ובכלל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מחשבתו ומגמתו **להרים דת האמת**
כמו שכתב במצות הקהל) ולמלאות העולם צדק ולשבור זרוע הרשעים
ולהילחם מלחמות ה', שאין ממליכין מלך תחילה אלא לעשות משפט
ומלחמה...

ובסיכום האזהרות המוטלות במיוחד על המלך (מלכים ג, ו) כותב רבינו:

שליבו הוא לב כל ישראל, ולפיכך דיבקו הכתוב בתורה יותר משאר העם,
שנאמר 'כל ימי חייו'.

אכן, מלך שעומד במשימות אלו שהטילה עליו התורה ראוי במיוחד לשמש
כ"שליח להשמיע דברי הא-ל".

